

В. І. ПІЧЕТА.

Ректор Білоруського Ун-ту.

ДО ІСТОРІЇ ОПІКУНСЬКОГО ПРАВА В ЛИТОВСЬКОМУ СТАТУТІ 1529 р.

Інститут опіки—походження дуже давнього. За доби складання повної редакції „Руської Правди“ інститут опіки уже здобув досить виразного оформлення, цілком зрозумілого за тих економічних умов, які в „Руській Правді“ відбилися та які справили свій вплив на розвиток тих або інших юридичних інститутів і на правне оформлення останніх.

Інститут опіки не міг зародитися в добу примітивних економічних стосунків. Його походження та розвиток є й продукт і показник складнішої господарської організації. Зародження й розвиток інституту опіки треба поставити в зв'язок із закріпленням прав власності на рухомі й нерухомі речі, з розвитком сільського господарства й приватного землеволодіння, з потребою оберегати майно, коли припиняється природня батьківська влада, коли лишаються малолітні члени сім'ї, коли треба охороняти й виховувати малолітків аж до їхнього повноліття¹⁾.

Смерть батькова, формально, не вносить жадних змін у життєвий побут сім'ї. Батькове місце заступає мати, що за нею визнається, як справедливо зауважує В. І. Сергєєвич, така сама влада, яка належала батькові²⁾. Мати господарює, порядкує в домі, доглядає свої діти. Поки вона лишається вдовою, вона не має жадних інших інтересів, крім своєї сім'ї. Цілком зрозуміло, чому мати, яка заступає місце батька в сім'ї, порядкує в господарстві, як їй подобається, й нікому не дає жадного звіту про свої вчинки й розпорядження. Матері повинні бути близькі інтереси її дітей. Мати-вдова, крім інтересів сімейного характеру, не може мати на думці жадних інших цілей, не може прагнути ні до чого іншого, як тільки до того, щоб дбати про своїх дітей та підтримувати хатнє господарство.

Зовсім инакше складаються обставини, коли мати-вдова удруге виходить заміж („пойдетъ замуж“). Така вдова, що зважилася порвати з старою сім'єю й утворити нову, не заслуговує на довіру.

¹⁾ Сергєєвич В. І. у своїх „Лекціяхъ и Исслѣдованіяхъ по древней исторіи русскаго права“, изд. 3-е, СПб., 1903, ст. 502-503 зазначає вплив римсько-візантійського права на статті Руської Правди, що торкаються опіки.

²⁾ Сергєєвичъ, В. И., „Лекции и Исследования“, ст. 504.

ій не можна довірити ані майно, ані малолітніх дітей. Такого погляду тримається Руська Правда, і по суті цей погляд Руської Правди цілком справедливий¹⁾.

Удова, що одружилася вдруге, може занедбати інтереси своєї першої сім'ї та використати її матеріальні достатки для своєї нової сім'ї. Така вдова робить шкоду господарському становищу членів першої сім'ї. Цілком зрозуміло, що Руська Правда, пильнуючи інтересів окремої сім'ї, як самостійного господарського організму, не може лишити на чолі дому, господарства матір-удову, яка пішла заміж удруге. Тоді виникає потреба передати іншій особі порядкування господарством і виховання дітей. Цією іншою особою повинна бути така людина, яка була-б зацікавлена в тому, щоб підтримати господарство залишених малолітків. Таких осіб зветься опікунами, і на них переходять ті права порядкувати майном і використовувати його, а також дбати про дітей, що лежали на обов'язку батька або матері-вдови, яка зберегала своє вдовування за-для інтересів сім'ї.

Руська Правда, діймаючи віри матері-вдові, як представниці сімейно-господарського цілого, не вимагає від неї матеріальної звідомості, коли діти дійдуть повних літ. Втім випадку, коли вдова вийде заміж і при цьому розтратить майно своїх дітей, вона повинна, повертаючи дітям майно, відшкодувати зроблені сім'ї матеріальні збитки²⁾.

Коли вдова вийде заміж, Руська Правда вимагає передати опіку ближньому — родичам. При цьому вона визначає владу опікуна, ставить їй як з боку прав, так і обов'язків її певні умови³⁾. Опікунова влада триває до повноліття: „донележе возмогут“. Опікун обіймає посідання заопікованим майном при свідках. Саме майно (товар), що йому передається при свідках, опікун повинен, коли опіка скінчиться, повернути дітям. Сам опікун може користуватися лиш з прибутків, які він дістає од експлуатації майна. Це є ніби винагорода опікунові за догляд за господарством та піклування про дітей. Опікун, що повинен повернути дітям їхнє майно, відповідає за збитки, які заподіяв заопікованим. В такому разі за все, що він розтратить, опікун повинен заплатити дітям⁴⁾.

Руська Правда припускає можливість того, щоб за опікуна малолітніх дітей міг стати вітчим, причому на опікуна-вітчима поширюються всі ті права й обов'язки, також і відповідальність за майно, які Руська Правда поширила на опікунів-родичів. Часом-би вмер вітчим, який порядкував майном малолітніх заопікованих, коли виявиться розтрата

¹⁾ „Русская Правда“, Карамзинський список, стаття 111 (Христоматія по історії руського права, составилъ М. Владимірскій-Будановъ, вып. I, Київ, 1885).

²⁾ „Русская Правда“, стаття 113.

³⁾ Владимірскій-Будановъ, М. Ф. „Обзоръ исторіи русскаго права“. изд. 5-е, Київ, 1907, ст. 479.

⁴⁾ „Русская Правда“, стаття 111: „а што срезит товаром тем или пригостить, то то ему себе, а истый товар воротити им, а прикупи ему себе, зане он прекормил и печаловался ими“... „что ли будет растерял, то все ему платити детем“.

майна, діти вітчимові повинні матеріально задовольнити своїх зведених братів. Розміри збитків, які зробив вітчим, визначається посвідченням сторонніх людей. Свідчення останніх мають обов'язкову силу. Діти вітчимові повинні відшкодувати всі ті збитки, що їх визначають сторонні люди — „иже людие вылезуть“ ¹⁾).

Питання про те, хто встановлює опіку, через те, що немає в Руській Правді відповідних статтів, розв'язати не можна. Безумовно, встановлення опіки належало голові родини, який міг призначити опікуна по своїй уподобі за силою духовної (ряда). Крім того, на думку М. Ф. Владимирського-Буданова, опіку встановлює громадська влада, й у першу лінію влада громади. М. Ф. Владимирський-Буданов, беручи під увагу утворення суспільних клас, висловлює здогад, що „в класах суспільства, які близько стоять до князя, можна розуміти і владу княжу, як установительську опіки“ ²⁾).

Коли білорусько-українські землі увійшли в склад Великого Князівства Литовського, інститут опіки, що розвинувся уже за часів Руської Правди, набув дальшого розвитку й оформлення. Безумовно, опікунське право Руської Правди справило певний вплив на розвиток і формування опікунського права за доби утворення литовсько-білорусько-української держави. В міру, як розвивалося приватне землеволодіння й виявлялася класова структура суспільства, інститут опіки стає надбанням лиш тих суспільних клас, які володіли рухомим і нерухомим майном.

До оголошення першого шляхетського привилею 20 лютого 1387 р. право власності на всенюку землю Великого Князівства Литовського належало великому князеві. Землевласники були лиш державцями земель, порядкувати якими могли тільки за згодою великого князя.

Шляхетський привилей 1387 року й наступні по ньому привилеї, аж до Виленського привилею 2 травня 1447 року, закріпили за державцями земель право володіти й порядкувати землями з тим, щоб вони додержували чинного тоді права, тоб-то всякі земельні умови укладали при заступниках великокнязівської адміністрації, за якими лишалося право такі розпорядження землевласників контролювати ³⁾). Цілком зрозуміло, що до оголошення першого шляхетського приви-

¹⁾ „Русская Правда“, стаття 115. Сергеевич В. І. всупереч Владимирському-Буданову гадає, що вітчим не може бути за опікуна. На думку В. І. Сергеевича, в „Русской Правді“ передбачається той випадок, коли мати виходить заміж удруге, не поклопотавшись перед владою про опікуна. В такому разі, Руська Правда відповідальність за всі втрати, яких можуть зазнати пасинки, підчас другого шлюбу їхньої матери, покладає на вітчимове майно (Лекц. и изслѣд., ст. 504).

²⁾ Владимирський-Будановъ, Обзоръ, стр. 175. Сергеевич думає, що можна лиш здогадуватися про те, які органи відали опікою Сергеевич висловлює здогад, що духовництво відало опіку, ст. 505.

³⁾ Sic tamen, quod ea commutando, vendendo, alienando, vel domando, coram nobis aut nostris officialibus iuxta consuetudinem regni Poloniae resignabunt (Любавський, М. К., Очеркъ исторіи литовско-русского государства до Люблинской Унії включительно, изд. 2-е, Москва, 1915. ст. 326, § 6).

лею, оскільки земельні володіння вважалося за власність великого князя, останньому належало й право встановлювати опіку над малолітньою сім'єю та над майном померлого землевласника.

Великий князь повинен був пильнувати, щоб після смерти державця землі інтереси його, як найвищого земельного власника, не було ушкоджено. З цього права випливало не тільки велико-князівське право порядкувати земельними маєтками, але й право влаштовувати долю дочок та вдів землевласницьких, видаючи останніх заміж на великокнязівську уподобу. З оголошенням шляхетських привілеїв, усі ці права великого князя зазнали певних обмежень. Державці землі здобули право порядкувати своїм земельним володінням лиш додержуючи зазначених у привілеї умов. Дочки та вдови визволилися від опіки великого князя й могли влаштовувати свою долю по власній уподобі¹⁾.

Городельський привілей 2 жовтня 1413 року встановлював непорушність сімейного володіння. Дітей після смерти їхніх батьків не можна було позбавити їхніх родових маєтків. Ця стаття цілком увійшла й у привілей 2 травня 1447 року та стала за одну з основних статтів, які характеризують білорусько-українське сімейно-земельне право²⁾. Раз дітей не можна було видалити з їхніх родових маєтків, то, природня річ, повставала потреба охороняти родове майно на випадок мальства дітей. Згідно з привілеєм 2 травня 1447 року після смерти чоловіка загальне завідування сімейним майном переходить до вдови, поки вона сидить „на вдов'єм столці“. Якщо-ж удова вийде заміж удруге, то тим самим припиняється й її право завідувати й порядкувати сімейним майном. Це право переходить до родичів-ближніх, як це встановлено було ще за часів Руської Правди. Перші шляхетські привілеї 2 лютого 1387 року й 2 жовтня 1413 року про це мовчать, і тільки в Виленському привілеї 2 травня 1447 р. встановлена звичайна життєва практика здобула юридичного оформлення³⁾.

В перед-статутову добу право опіки повільно вироблялося шляхом вироків, які суд видавав у тій чи іншій справі, або судом провінційальної адміністрації, або судом великого князя чи панів-ради. Нагромаджений матеріал судових вироків став за основу, коли розроблялося відповідні статті Статуту першої редакції, в якій інститут опіки уперше дістав цілком виразну систематизацію.

¹⁾ Daniłowicz, Zbiór praw litewskich, Poznań, 1841. стр. 1 (Любавський Очерк, ст. 320, § 6, ст. 326, § 9).

²⁾ Item post mortem patrum liberi non debent bonis haereditariis privari, sed ea cum suis successoribus possidere. Item post mortem... liberi masculi et femellae... privari non debent, sed... pleno jure possidebunt (Любавський, Очерк, ст. 320, § 5; 327, § 7).

³⁾ Item quando aliquem principum, baronum, nobilium et civium praedictorum ab hac luce decedere contigerit, ex tunc viduam in bonis seu possessionibus mariti sui volumus permanere, quam diu in sede permanserit viduali. Quae si ad secundas nuptias convolare voluerit, ipsa marito, quem ducendum elegerit, tradatur; pueris tamen in bonis et possessionibus paternis, suaverint; sin autem, proximioribus eiusdem mariti prioris derelictis, prout et ceterae viduae regni Poloniae maritantur (Любавський, Очерк, ст. 213—327, § 8).

Згідно з привилеем 2 травня 1447 року, після смерті голови сім'ї-батька, загальне завідування сімейно-родовим майном переходило до вдови, поки вона зберегала своє вдовування. Такий порядок цілком відповідав традиціям Руської Правди, яка у матері-вдові бачила природнього заступника покійного чоловіка. Судова практика трохи збочила од відповідної статті привилею 2 травня 1447 року. Вдова, певна річ, могла, як і раніш, бути за розпорядницю сімейно-родового маєтку. Але цей момент наставляв лиш у тому випадку, коли голова сім'ї вмирав без духовної¹⁾. А втім і за часів Руської Правди цю традицію, можливо, порушувало, і воля заповідача ставала на першому плані.

Раз сімейно-родове майно передається в спадщину дітям власника, то цілком зрозуміло, що на батькові, як на голові сім'ї й розпорядникові сімейно-родового майна, лежить як турбота зберегти непопущеним родове майно, так і піклування про малолітніх дітей. Через це за батьком установилося право призначати опікуна по власній уподобі. Кожен державець якого-небудь майна з права повної власності міг призначити над своєю сім'єю та над своїм майном опікуна, передаючи йому не тільки функції завідування, експлуатації й охорони майна заопікованих, але також і покладаючи на нього повинності супроти великого князя, які кожен землевласник повинен був відбувати.

В перед-статутів часи опіку можна було встановити з моменту смерті голови сім'ї. Вдова не була вже природньою представницею всього сімейно-господарського цілого й заступницею інтересів полишених малолітніх. Але вдова могла стати за опікуна своїх дітей по силі зробленого розпорядження чоловіка, що виливалося в духовній, яку він укладав. В такому разі вдова лишалася за опікунку своїх дітей до їхнього повноліття, причому зміни в її особистій долі, як от поновне віддання, не мали жадного значіння. Про це свідчить судовий вирок з 19 січня 1506 року в справі пані Зофії Богданової Рачевичевої з намісником Марковським, Мордасом Мишковичем²⁾. Вищеназану вдову по силі духовної її чоловіка було залишено „во всех его имениях с сыном своим“. Удові доручено було „над то всеми именья опекается, поколе тот сынок наш подростеть“. Намісник Марковський хотів вигнати вдову з полишених їй маєтків з приводу фальшивості тестаменту, що ніби його написала вдова без відому чоловіка. Крім того, після смерті чоловіка вона вийшла заміж удруге й, будучи за другим чоловіком, пустошила маєтки, які на думку намісника до часу синового повноліття (поколе дитя подростеть) зовсім запустіють. Удові, поставленій перед великокнязівським судом, довелося зізнаннями свідків доводити дійсність духовної, як виявлення волі її покійного чоловіка. Господарський вирок, визнавши тестамент за „правый-нефальшивый“, лишив удову за опікунку, незалежно від того, що вона вийшла заміж удруге.

¹⁾ Русская Историческая Библиотека, т. XX, СПб. 1903, ст. 213—214.

²⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 605—607.

По силі батьківської духовної, за опікунів малолітніх дітей могли стати зовсім сторонні люди, навіть не родичі. Так, Гліб Суринович передав опіку над своєю дочкою Федькою панові Кміту Стретовичу, як це видно із скарги, яку заопікувана занесла на опікуна, коли дійшла повних літ ¹⁾. Пан Олександр Солтанович перебував у опіці в пана Литобора Хребтовича, чоловіка зовсім йому чужого ²⁾. У ролі опікунів виступають і близькі родичі. Так, пан Микола Миколайович Кгезкайлович перебував у опіці свого дядька пана Троцького, старости Жомойтського, пана Станіслава Яновича ³⁾. З заповітного розпорядження Новгородського міщанина Івашка Никитича опіку над майном та його малолітніми дітьми було передано його братові Макарові ⁴⁾. Коли неподільним майном спільно володіють брати, з яких один повнолітній, опіка знаходиться в руках повнолітнього брата ⁵⁾. Брати, що дійшли повних літ, коли в них єсть малолітні сестри, бувають природними опікунами своїх сестер доти, поки останні не повиходять заміж. З добровільної згоди братів, опіку над кількома сестрами може бути поділено між братами. Кожен з братів бере на себе обов'язок опікати одну з сестер і „поживення давати“ до одруження лиш тій сестрі, яка стала під його опіку по силі згоди, що відбулася між братами ⁶⁾. З судової справи братів Яна й Павла Нарушевичів, які спочатку мали спільну опіку над своїми сестрами Зофією й Ядвигою, видно, що по силі згоди, яка сталася між ними, опіку було поділено, причому маєток, що був у спільному володінні, теж було поділено. Один з братів підчас спільної опіки не виконав свого обов'язку супроти своєї сестри й свої вчинки виправдував на суді тим, що брати поділили опіку над своїми сестрами. Оскільки на обов'язку відповідача Павла Нарушевича лежала опіка над сестрою Ядвигою, оскільки він не вважав для себе за потрібне, обов'язкове допомагати своєму братові, що під його опікою перебувала друга сестра. Опіка братів над сестрами припинялася з моменту, коли останніх віддавали заміж (поки їх замуж видадим).

За згодою великого князя, за певних обставин, опіка могла перейти до інших рук ще за життя опікунового. Так бувало звичайно в тих випадках, коли неповнолітніх дівчат оповіщали нареченими, яких женихи клопоталися перед великим князем передати їм опіку над своїми нареченими з обов'язком одбувати повинності, що лежали на землі ⁷⁾. Так, дворяни Ян Котович і Миколай Завишич „змовили за себе дочки пана Яна Митковича Яновича“, які тоді були ще неповнолітні. За опікуна був їхній дядько Станко Юрієвич. Названі

¹⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 354.

²⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 868—871.

³⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1033—1034.

⁴⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1470.

⁵⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 341.

⁶⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 465.

⁷⁾ Леонтовичъ, Ф. Акты Литовской Метрики, т. I, Варшава, 1896, № 199.

дворяни прохали великого князя „абыхмо тые имения, отчину тых девок полещили ув опеку им, до тых мест, поки ся они с тыми девками поймут, а они мают нам с тых имений службу заступати по 8 коней“. Великий князь Олександр вироком з 14 липня 1495 року дав на це свою згоду з умовою, що, коли вони фактично одружаться, родовий маєток поділять між собою.

Судова практика показує, що в деяких випадках, певне тоді, коли не було духовної голови сім'ї, опікунів призначав великий князь, незалежно від того, чи була вдова жива чи ні¹⁾. Так, великий князь Олександр призначив намісника Марковського пана Мордаса Мишковича за опікуна над дочкою Венцеслава Яцковича „сестрич-ни жоны его“. Разом з тим до його завідування передано було й її маєток „на імя Вольму“ „до тых часов поки она лет своих до-ростет“. Іноді опіку над маєтком відокремлювали від обов'язку годувати й виховувати заопікуваних²⁾. Так, Жолудський намісник пан Мартин Хребтович по силі великокнязівського розпорядження став за опікуна над маєтками пана Семена Олизаровича. Опікун повинен був маєток „от кривд боронити и службу земскую заступа-вати“. На цій підставі пан Мартин, заручивши за свого сина дочку Семенову, забрав її у матери разом з усім маєтком. Зрозуміло, що вдова з таких вчинків була незадоволена й занесла великому князеві скаргу. Великокняжий вирок з 23 липня 1507 року розв'язав цю справу так: заручену дочку було повернено назад до матери, в хаті якої вона повинна була пробувати доти, доки „лет своих до-ростет“, а завідування всіма маєтками й їх оборону од „всяких кривд“, з обов'язком одбу-вати військову службу, полишено було за паном Мартином.

Укладачі статуту 1529 року нічого нового проти чинної су-дової практики не внесли. Настанову опікуна — це право чоловіка-батька, що може через духовну призначити першу ліпшу особу на опікуна, хоч-би опіка „на кого слушным правом прироженным не прислушала“. Лиш у тім випадку, коли „отец отмер детей своих не полецавши никому, тогда жона дети маєт ховати и на всем имении седети, на вдовем столцы до лет детских“³⁾. У випадку віддання вдови опіка, згідно з Статутом 1529 року, негайно припиняється. В такому разі „стрыеве, або ближние мают опекатися детьми и име-нем, бо уже коли жена замуж пойдет не маєт иными опекатися“⁴⁾.

Статут першої редакції, як і Руська Правда, не можуть лишити опіку над малолітніми в руках тої вдови, що зважилася порвати зв'язок з першою сім'єю та заснувати другу. Цілком натурально, що в такому разі виступають родичі, які повинні стати за природніх опі-кунів над неповнолітніми дітьми. Певна річ, останнє правило не по-

¹⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 762—764.

²⁾ Статут 1529 р. Розд. IV, арт. 7. (Временникъ Имп. Общества Ист. и Древ. Рос-сійскихъ, кн. 18, Москва, 1854).

³⁾ Статут 1529 р. Розд. IV, арт. 7.

ширюється на вдову, яка, дарма що вийшла заміж удруге, проте стала за опікуншу по силі духовної покійного чоловіка. Вдова, як загальне правило, лишається за опікуншу доти, доки вона сидить „на вдовем стольце“. Але, якщо в цей час її вчинки, як опікунші, є господарче шкідливі для малолітніх, що їх вона опікає, якщо вдова „скарби втратила, люди розогнала, серебщизны и вины на себе брала, а тые бы имена пустошила“, в такому разі за заступників інтересів заопікуваних виступають „стрыеве“, а коли останніх немає, родичі-близькі, що дістають право поставити її перед суд господарів. Коли поставлене їй обвинувачення доведено, опіку вдові за кару „для ее выступу“ одбирають і передають „стрыем, або близким“¹⁾.

Статутове право передбачає можливість, що родичів не буде. В такому разі за оборонця малолітніх виступає господар або пани, які повинні „кого обчого доброго человека к тым именьям у волеку уставити, который бы ее и вси имена и дети в опеце мел и не допускал именей и скарбу тратити, поки дети ее лета свои будут мети“.

Статут також передбачає випадок, що в судовій практиці трапляється, коли один з заопікуваних братів доходить повних літ²⁾. В такому разі він стає за опікуна над тими, що полишилися „недорослыми“ братами. Нарешті, Статут передбачає можливість, що опікун дочасно помре. Тоді треба призначити нового опікуна. Право настановити опікуна переходить на вряд, який повинен діяти згідно з полишеною духовною³⁾.

Коли опікун посідав майно, віддане йому в опіку, як загальне правило, робили реєстр-опис усього майна. Цей реєстр скарбів і майна мав величезне практичне значіння, бо, як кінчалася опіка, опікуни повинні були подати своїм заопікуваним звідомлення про свої вчинки та передати їм майно, відповідно до складеного реєстру. На підставі цих реєстрів, особи, які дійшли повних літ, вважали за своє право закладати позов проти опікунів, коли виявлялося, що маєток, який вони одержали, не відповідав тим реєстрам, що їх було складено підчас уводу опікуна в опіку⁴⁾. Що-до цього, опікунське право передстатутової доби поділяє погляд Руської Правди. І Статут першої редакції поділяє той самий погляд, з тою лиш одміною, що в Статуті докладніше зазначено порядок уводу в володіння опікуна й складання самих реєстрів. Згідно з Статутом, особа, що по силі духовної стала-б за опікуна над яким-небудь майном і над неповнолітніми дітьми, повинна, починаючи виконувати свої обов'язки, запросити представника влади—повітового вижа та ще трьох осіб, які належать до шляхетського стану й „годни веры“, тоб-то користуються безумовним довір'ям. При зазначених особах робиться облік

¹⁾ Статут 1529 р. Розд. IV, арт. 7.

²⁾ Статут 1529 р. Розд. V, арт. 4.

³⁾ Статут 1529 р. Розд. V, арт. 10.

⁴⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 869 - 870.

усього рухомого й нерухомого майна, що належить опікуваним як то: маєтку, землі, грошей, челяди невольної, різних дорогоцінностей та інших речей рухомих (иные речи рухомые).

Опис-реєстр складається в двох примірниках. Цей опис стверджується печатками всіх осіб, що були при тому. Один примірник цього опису передається представникові влади. Другий лишається особі, що приймає на себе опікунські обов'язки¹⁾.

Опікун користується з широких прав. Опікун порядкує всіма маєтками своїх заопікуваних до їхнього повноліття, „до лет дєтиных“²⁾, стягає всі, що надходять, прибутки, як от: „дани грошовые и медовые и пенязи капщизные и серебщизны и иные платы и пожитки со всех имений“³⁾. Опікун виховує й годує своїх заопікуваних⁴⁾. Опікун повинен подати звіт про свої вчинки, причому це поширюється й на матір-опікуншу, що прийняла на себе опікунські обов'язки по силі розпорядження чоловіка, згідно з духовною⁵⁾.

Руська Правда визнавала опікунів відповідальними за цілість і непорушність того майна, що було в їхньому завідуванні. На ці норми Руської Правди вважали, розв'язуючи позовні справи заопікуваних до опікунів у перед-статутову пору. Коли на опікуні лежить відповідальність за його вчинки перед заопікуваними, то тим самим йому надавалося права вживати всіх заходів, щоб відшкодувати ті кривди-втрати, яких його заопікувані могли зазнати з тих або інших причин. Скрізь і всюди приватні особи чинили наїзди на маєтки. Ці наїзди в XV-му та на початку XVI-го віку були явищем дуже поширеним. Особи, що потерпіли від таких наїздів, закладали перед відповідною владою позов про відшкодування. Коли „шкоду“ зроблено було заопікуваному маєткові, в такому разі опікун мав право закласти позов проти сторони, що вчинила насильство, про відшкодування втрат, які вона про цьому заподіяла⁶⁾. Так, пані Якубова Довойновича Болотницька, що була за опікуншу свого внука після смерті свого сина Станислава Довойновича, заклала позов проти пана Яна Стецьковича, господарського маршалка, обвинувачуючи останнього в тому, що він, приїхавши „в тые имения пана Станислава... мощно кгвалтом, врядников моих с тых именей выбгал и сам ся мощно увязал, и многии шкоды починил“. Опікунша заклала позов про втрати, визначивши певну суму. Господарський вирок з 21 червня 1522 р. визнав, що позов закладено правильно. Загальну-ж суму втрат повинні були визначити посвідчення намісників і тивунів пані Якубової „двух именей Тялеков и Липое“, скріплені їхньою прися-

¹⁾ Статут 1529 р. Розд. V, арт. 8.

²⁾ Ист. Биб., XX, ст. 606.

³⁾ Иб., XX, ст. 1033.

⁴⁾ Иб., XX, ст. 869.

⁵⁾ Иб., XX, ст. 606.

⁶⁾ Иб., XX, ст. 1119.

гою. І вирок Яна Миколайовича Радивиловича ¹⁾, маршалка земського, з 15 квітня 1519 р. з приводу скарги Федора Михайловича Святоші на королівського дворянина Яна Стецьковича та на боярина Петрика Геложиса й на його сина Шимка, що напали на опікунські маєтки, які боярин Святоша мав „у опеце и в пенезях боярина господарского Лаврина Матевича“. Наскочивши на маєтки, „мощно, кгвалтом в ыменье ся увязали, и грабежи поделали, жита и иншие многии речи побравши, замки поотбивавши, а весь ми дом спустошили и выграбили, и ничего в дому не оставивши, все на конец пусто вчинили, и наместника збивши, прочь поехали“. Розглянуто справу й виявлено неправдивість обвинувачення проти Яна Стецьковича та правдивість його проти Петра Геложиса та його сина. Судовий вирок дорогицького старости зобов'язував останніх виплатити 12 карбованців грошей кгвалту і втрат, згідно з слушними доводами Ф. Святоші й присягою його вряdnика. Якщо-ж згодом виявиться, що Ян Стецькович і його слуги теж брали участь у наїзді на маєток, та що „хто кольвек с того имения Святоши брал будет“, то за позивачем лишається право додаткового позову. Так робили опікуни в усіх тих випадках, коли у вчинках тих або інших осіб бачили „шкоду“ для заопікуваного маєтку.

Статут першої редакції ствердив законом обов'язок опікунів закладати позови про втрати ²⁾. Згідно з Статутом, „коли-бы хто сиротам, або детем лет не маючим, кривда о штоколвек стало, тогды опекун именем моцен есть в праве того ся доисковати, але не моцон ничего детиного тратити“. В противнім разі за дітьми, коли вони дійдуть повних літ, лишається право „о всякие кривды, которые бы опекун в праве ничего не вчинил, перед вradом своим доходити, только бы, доросши лет, давности земское не омешкали“.

Опіка кінчалася з настанням повноліття, „лет дорослых“. В такому разі опікун повинен був передати своїм заопікуваним усеньке майно, що було в його опіці. Певна річ, не один раз траплялися випадки, коли опікун переводив частину майна заопікуваних, коли він не міг здати сповна, згідно з реєстрами, майна, яке було в його розпорядженні. Скривджені повнолітні заопікувані, звичайно, не могли з цим миритися. Дійшовши повних літ, вони здобували право закладати позов проти своїх опікунів ³⁾. Вони мали право вимагати, щоб їм повернено було майно, яке незаконно загарбав опікун. Так, зем'янин дорогицький Андрій Косовський заклав позов проти свого брата Якуба Косовського, обвинувачуючи його, що він привласнив сто грошів, які йому тестаментом записала його мати та які були в розпорядженні Якуба Косовського, коли позивач „лет был своих не дорос, а он то имяне у своей опеце мьл“. Другий випадок ⁴⁾: дочка

¹⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1330—1332.

²⁾ Статут 1529 р. Розд. V, арт. 2.

³⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 341, 354.

⁴⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 354.

Гліба Суриновича, Федька, скаржилася на свого опікуна пана Кміту Стретовича, що, згідно з заповітною волею батька її, повинен був, після повноліття, повернути їй 16 кп грошей. Тимчасом Кміта Стретович віддав тільки „пол осьмы коп грошей“ і лишивсь ще винен „пол девять коп грошей“, яких він оддати не хоче. Ще один приклад ¹⁾: пан Микола Миколайович Кгейзкгайлович скарживсь на свого дядька пана Троцького, старосту Жмудського, пана Станіслава Яновича, обвинувачуючи його в тому, що він „не хочет ему делу ровного дати в имениях отчизных и в спадках“. Крім того, опікун користувався з усіх прибутків, що давав маєток. Опікун брав „дани грошовыи и медовыи и пенязи капщизные и серебщизны и иные платы и пожитки со всех именей“ і, проте, не вважав за потрібне дати йому звідомлення (личбы не хотел вчинити).

Наведені вгорі судові акти наочно свідчать про встановлену судову практику, що ті, хто доходив повних літ, вимагали від опікунів повернути сповна все майно, яке було в їхній опіці та яке вони повинні були передати своїм заопікуваним, коли ті дійдуть повних літ. Можна гадати, що такі випадки, коли опікуни порушували права своїх заопікуваних і чинили їм матеріальну шкоду, траплялися дуже часто.

Складачі Статуту 1529 року вважали на судову практику й визнали за потрібне ствердити законом право заопікуваних, коли вони дійдуть повних літ, вимагати від опікунів, щоб вони відшкодували всі ті втрати, які вони заподіяли заопікуваним своїми вчинками. Статут першої редакції поділяє той погляд ²⁾, що коли-б опікун так „приржонный, яко и уставленный омешканем своим за непослушества што упустил детем в молодых летех, тогда дети, доросши супольных лет, могут ся своего правом доискивати на том, хто бы то имене держал“, з одною лиш умовою, щоб вони, „дошедши лет супольных давности земское не омешкали“. Позивач, що закладає позов проти своїх опікунів, повинен був ґрунтувати його на змісті того реєстру, якого, звичайно, складали, коли опікуна вводили у володіння заопікуваним майном. Як-же ті, хто дійшов повних літ, переводячи облік майна, виявлять, що „серебщизны и вины опекаельники и иные пожитки або скарбы потратили, або люди разогнали“, і судом ці вчинки незаконного характеру буде доведено, тоді опікуни повинні, згідно з реєстром, відшкодувати своїм заопікуваним із своїх маєтків.

В судовій практиці тогочасній траплялися такі випадки, коли майно заопікуваних, в наслідок смерті опікуна, переходило у володіння членів його сім'ї, які не хтіли чужого майна повернути кому належить. І в цьому разі доводилося скривдjenим вдаватися до суду, щоб установити своє порушене право ³⁾. Так, пан Олександр Солтанович заклав позов проти пані Ядвиги Литаворової, що вона при-

¹⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1033.

²⁾ Статут 1529 р. Розд. V, арт. 2.

³⁾ Рус. Истор. Биб., XX, стор. 869—871.

властила те майно — скарби й маєток, — що були в опіці її чоловіка Литавора. Те й те пані Литаворова прибрала до своїх рук після того, як самого пана Литавора захопили в полон до Москви. А втім пані Литаворовій уже раніш довелося повернути позовникові частину його майна. А друга частина скарбу по-давньому лишалася в її посіданні. Позовник Олександр Солтанович на виправдання свого позову подав „реестры тых скарбов отца своего“. Відповідачка визнала, що те майно, яке було в її руках, вона позовникові вже повернула при „некоторых панах“. Що-ж до скарбів, записаних до реєстрів, то пані Литаворова зреклася за них відповідати, з тих міркувань, що вона „от тых скарбов, о которых же пан Александр реестр вказуєть, не есть сведения“. Крім того, як гадала відповідачка, вона не повинна, після смерті її чоловіка, здавати позовникові рахунок з скарбів, бо „он был у вопеце пана моего“. До того-ж, саме закладання позову неправильне. Як казала відповідачка, „она не есть именем мужа моего отчика“. Після чоловіка лишилися діти, проти них і треба закладати позов. Позовник пан Олександр з такими міркуваннями відповідачки не погодивсь. Виправдуючи свій позов, він посилавсь на справу, що він раніш порушив проти свого опікуна, який перед господарським урядом мусів визнати, що, коли він перебував у полоні, в руках ворога господарського Московського, „после меня весь тот скарб в пане моей остался и она ми поведила, иже тыи вси скарбы отца твоего тебе отдала“. Покликана до суду пані Литаворова — в призначений термін не з'явилася, а сам пан Литавор незабаром помер. Господарський вирок, кінець-кінцем, визнав за паном Олександром Солтановичем право заложити позов проти пані Литаворової. Він мотивував це тим, що пан Литавор, перебуваючи в Москві, „тые скарбы отца его пани своей оставил, а пани его в небытности пана своего тые его скарбы ему давала“, що визнала й сама відповідачка. З другого боку, і сам пан Литавор, повернувши з Московського полону, визнавав „иже тые вси скарбы пана Солтанова в нее заставил и для тых причин мел пан Литавор паню свою перед нами поставить“ в призначений термін, в який, проте, вона на суд не з'явилася. Тому господарський вирок визнав за паном Олександром право на задоволення його позову та зобов'язав пані Литаворову „пану Александру в праве отповедати на тот рок, на который пан Александр ее перед нас зазоветь нашим листом“. Отже, господарський суд визнав відповідальність удови опікуна, що повинна відповідати на позов колишніх заопікуваних тоді, коли буде доведено, що жінка опікунова користувалася з майна заопікуваних, порядкуючи ним.

Статут першої редакції поділяє той самий погляд ¹⁾: удови, після смерті чоловіків, повинні відповідати перед судом. Закон робив тільки одну поступку: він дозволяв удові не давати відповіді перед судом

¹⁾ Статут 1529 р. Розд. IV, артикул 17.

ні в яких справах „по смерті мужней“ протягом одного року. З цієї статті Статуту випливало право заопікуваного, за відповідних умов, закладати позов проти вдів опікунів, які відповідають за те майно, що перебувало в їхньому спільному володінні та що його треба було повернути кому належить.

Опікуни відповідають перед заопікуваними за свої розпорядження що-до майна останніх. Суд може визнати опікуна за винного в його вчинках і присудити, щоб він відшкодував усі ті втрати, які він своїм заопікуванням заподіяв, коли незаконне розпорядження майном, що було в опіці, буде доведено й коли нема наявних тих обставин, які-б заслуговували на увагу та які могли-б до певної міри виправдати незаконні вчинки опікуна. Господарські вироки, з приводу справ, які порушували заопікувані особи, встановили відповідальність опікунів за їхні розпорядження що-до майна, яке було в їхній опіці. Так, Ян Миколайович ¹⁾, маршалок земський, державця Слонимський, розглядав позов дочки Гліба Суриновича проти її опікуна. Судовий вирок маршалків був не на користь опікунові. Маршалок визнав закладання позову за правильне й сповна задовольнив претенсії позовниці, дарма що пан Кміта, визнаючи, що батько позовниці дав йому „заховати 16 коп грошей“, пояснював недодачу частини грошей тим, що він, згідно з указівками позовниці, був змушений віддати частину грошей її братові Васькові. Те, що опікун визнав факт одержання на сховок грошей, стало проте за підставу до вироку на користь позовника. Кміт Стретович повинен був протягом 4-х тижнів повернути гроші, що він затримав. А втім маршалок надав Кмітові Стретовичу право позвати до суду Васька Глібовича Суриновича, щоб той віддані йому гроші повернув. Ось другий випадок ²⁾: позов пана Миколи Кгеґзгайловича, поданий на його опікуна „дядьку его пана Троцкого, старосту Жомоитского, пана Станислава Яновича“ „о неданье ему делу ровного в ыменьях отчизных и спадковых“, не вважаючи на те, що він „все ыменья и его у своей опеце мел, и брал дани грошовыи, медовыи, и пенязы капщизныи и серебщызны, и иные платы и пожитки со всех именей, в том ему личбы вчинить не хочет“, теж було задоволено. Не було жадних обставин, що могли-б незаконність його вчинків виправдати. Цілком зрозуміло чому маршалків вирок був на користь позовника. Опікун повинен був йому „втом справедливость вчинить“. Судова практика визнавала відповідальність дітей за борги батьків, але разом з тим боргів батьківських не можна було покривати самовільним загарбанням частини майна заопікуваних без відповідного судового вироку, як це видно з такої судової справи ³⁾: Мітрополичий дяк Макар заніс старості Дорогицькому й Слонимському Янові Миколайовичу скаргу на

¹⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 354 — 355.

²⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1033.

³⁾ Рус. Ист. Биб., XX, ст. 1470.

вчинки Новгородського вйта Богдана Озорича, що з майна Новгородського міщанина Івашки Никитича, який передав йому дім свій і „вси статки с детям (?) своим малым в опеку своему брату“, незаконно затримав 10 кіп грошей тоді саме, коли „по смерти его уполторе годе, жона его, невестка моя, на господарский лист пенязи и статки его на попис мне поклала“. При цьому, як свідки, були вйт і міщани, згідно з господарським листом. Вйт визнав поставлене йому обвинувачення за правильне, але виправдував його тим, що Новгородські міщани, дістаючи Магдебурзьке право, змушені були зробити позичку в міщанина Гурина Петровича в розмірі 100 кіп грошей. Відповідальною за виплату позичених грошей особою був і покійний Івашко. На цій підставі вйт Новгородський уважав, що має право так чинити. На суді з'ясувалося, що з моменту позичання й до смерті міщанина Івашки Никитича зминуло 5 років і проте за весь цей час питання про виплату грошей не порушувалося і, буди при його смерті, не примусили покійного написати про це в своїй духовній. У вйта не було „листа его особного вызнанного“, згідно з яким покійний міщанин визнавав-би за свій обов'язок виплатити „за свое парсуны в тую заплату 10 коп грошей“. Вважаючи, крім цього, на те, що після смерті того дяка мітрополичого „с попису тую 10 коп взял неслушным обычаем“, а тимчасом вони повинні були, навіть при наявності „слушных доводов от тую 10 коп грошей правом искати, а не так самовольно брати“, — вйт повинен повернути 10 кіп грошей і таку саму суму, „в виже навязки“.

Другу справу аналогічного характеру визнано за спірну й не було розв'язано¹⁾. Андрій Косовський заклав позов проти свого брата Якуба, що був його опікуном, про повернення невиплачених йому 100 кіп грошей, які записала йому його мати „на тестаменте“. Відповідач показав, що 100 кіп грошей він витратив на посаг їхніх сестер, коли видавав їх заміж „водлуг права нашего“. Суддя вирішив відкласти цю справу й запропонував обом сторонам, як „дорогицким землянам до права их дорогицкого писанного пойти“, „што между ними право их найдет, то они мають терпети“.

Статут 1529 року стоїть на ґрунті відповідальності опікунів за свої вчинки що-до майна, яке було в їхній опіці²⁾. Статут своїм формулюванням визнав, що опікун „не моцион ничего детиного тратити“. В противному разі, коли-б що було „страчено“, діти, дійшовши повних літ, можуть судом вимагати відшкодування заподіяних їм матеріальних втрат, з додержанням загального правила про земську давність.

Судова практика визнавала, що діти відповідають за борги їхніх батьків. Статутові першої редакції довелося звернути увагу на ті випадки, коли неповнолітні діти в особі своїх опікунів повинні були

¹⁾ Рус. Ист. Библ., XX, ст. 341—342.

²⁾ Статут 1529 р. Розд. V, арт. 15.

відповідати перед судом¹⁾. Згідно з Статутом 1529 року, діти можуть відповідати лиш у чотирьох випадках. Насамперед, коли покійний батько мав у посіданні заставний маєток, який „ближние“ хотіли викупити й з цією метою неповнолітніх дітей запізували до суду, щоб вони за заставний маєток взяли гроші, то опікун повинен був ці гроші взяти, а самий заставний маєток повернути кому належить. По-друге, коли батько за свого життя за кого-небудь поручився і ще до смерти був покликаний до суду; в такому разі, після батькової смерті діти відповідають за батькову поруку, не чекаючи на повноліття. По-третє, коли батько ще за життя почав справу „о некоторое дедитство“ і вмер, не довівши її до краю, тоді діти повинні відповідати через свого опікуна, і, нарешті, діти повинні виплачувати борги свого батька, „молодостью лет своих не вымвляючися“.

Судова практика встановила, що опікуни, коли скінчиться їхня опіка, в наслідок повноліття їхніх заопікуваних, повинні були повернути майно, яке було в їхньому завідуванні, а також здати рахунки — „личбу“ в тих прибутках, що вступали до казни заопікуваних од експлоатації маєтку та всіх його прибуткових статтів.

Статут першої редакції вимагає також²⁾, щоб опікуни, згідно з реєстрами, повернули своїм заопікуваним в цілості майно і всі ті податки й плати, які йшли з маєтку, як дані медові, грошові та інші, та які стягав опікун за час свого опікунства. За Статутом, як і за Руською Правдою, опікун за свою працю дістає винагороду. Статут настановляє, що все, що припадає „з пашен, з млынов и с при-судов“, усе це опікуни мають право „на свои пожитки оборочати“. На ці кошти вони повинні, з одного боку „службу земскую заступати“, а з другого боку виховувати та годувати дітей (дети живити и одевати). Якщо опікун цю постанову Статуту порушить і братиме на себе „серебщины и вины и иные пожитки, растратит скарбы и разгонит людей“ і якщо ці вчинки буде доведено на суді, — „тогда все подле реестру з своих именей мають детям наполнити“.

Опікун тимчасово порядкує й завідує сімейно-родовим маєтком. Тому, оскільки таке завідування маєтком на правах опікуна не є володіння майном на правах повної власності, то опікун не має права покривати з прибутків заопікуваного маєтку хоч-би які свої „кривди суседские, або долги, також и вины господарские“ і взагалі всі ті штрафи, які останній повинен буде виплатити, згідно з судовим вироком. Коли опікун порушує права заопікуваних, то він, незалежно від своєї статі, повинен відшкодувати втрати з свого рухомого й нерухомого майна. І лиш тоді, коли такого нема, він несе персональну кару³⁾.

¹⁾ Статут 1529 р., Розд. V, арт. 6.

²⁾ Статут 1529 р., Розд. V, арт. 8.

³⁾ Статут 1529 р., Розд. V, арт. 9.